

Sicole

Li rfondou walon, c' est on sistinme di scrijhaedje do walon la k' on pout rtrouver tos les accints di totes les coines do payis walon-câzant, ki va di Nivele et d' Presgå (Couvén) a Faimonveye et Doncô et di Ricsinsât et Vizé a Leglijhe et Fumwè, el Walonreye di France.

Li prumire idêye a stî enondêye [*lancée*] pa Jean Germain e 1978, mins li rfondaedje mot pa mot a stî metou e-n alaedje pa Lorint Hendschel (1992-1996) et porshuvou pal soce « UCW » (Union Culturelle Wallonne, 1992-2000) et « Li Rantoele » (1996-2018). C' est Lucien Mahin k' a trové l' mot « rifondou walon » (Singuliers, 1993).

Po mete eshonne puzieurs prononçaedjes, on s' sieve di « **betchfessîs scrijhas** » [*diasystèmes orthographiques*]. C' est des letes u trokes di letes k' on pout prononcî di diferinnès façons.

Li betchfessî â

C' est onk des pus vîs del binde.

Li scrijha « â » a stî atâvlé pa Jean Haust po rinde conte d' èn accint speciâ d' après Lidje et l' Hesbaye po prononcî on long A ki saetche après O. On cmince a scrire insi dins les « Bulténs del Societé d' Langue » (BSLLW) a cmincî d' 1900 po les tecses lidjwès (divant, on scrijheut purade « â »).

Jean Wisimus riprind ci scrijha la dins s' motî d' Vervî (1934), malgré ki, par la, les mots scrîts avou « â » sont crândimint prononcîs « au » et minme « on ».

Serè	Lidje	après Vervî	
clâ, râyî, vicârèye	clâ, râyî, vicârèye	clau, rauyî, vicaurèye	clon, ronyî, viconrèye

Po l' ortografeye do diccionaire da Lucien Léonard (1969), Jean Guillaume va schâyî [*séparer*] les mots d' après Nameur ki s' sicrijhént avou « au » e deus categoreyes :

* On wåde li « au » cwand i respondèt a on mot lidjwès avou « â » (**clau**, **rauyi**, **aube**, on r'**naud**, on vè**chau**, dj' a **mau**, dèl **laume**)

* On scrît « ô » cwand i respondèt a on prononçaedje « on » (Årdene, Roman Payis) u « ou » (Fosse-li-Veye, Nivele) : tch**ô**kî, èn **ôte** c**ô**p, on tr**ô**, il est on p**ô** s**ô**, il a mau s' c**ô**.

E 1992, pol motî (diccionaire) « Walo + » (3000 mots francès => walon d' Lidje, Nameur et Tchâlerwè), on decide di prinde li minme sistinme :

arbre : (*est-wallon*) âbe, âbe ; (*centre*) aube (*ouest*) ârbe ; **arracher** : (e) râyî, râyî ; (c) rauyî, rauyi ; **clou** : (e) clâ, clâ ; (c)(o) clau

E 1993, Lorint Hendschel et Tiri Dumont prindèt li « â » come mwaisse

ortografeye dins l' « Dictionaire di Tot l' Walon » (DTW). Et fé insi e rfondou walon.

E 1995, Lucien Mahin prind eto ci scrijha la pol « Rasgoutadje des Bassârdinreces » (bâze di dnêyes di l' Årdene nonnrece). Il est shuvou pa Louwis Baidjot, mwaisse eplaideu [*rédiac-chef*] di « Coutcouloudjoû ». Dins l' soce des rcâzeus d' Bietris, brâmint des soçneus prononcèt « au » (Transene, Bietris, Bive), mins gn a Arthur Schmitz (Wârdin, dé Bastogne) ki prononce « â » .

Ås scoles di rfondou walon d' Bive (2003-2018), gn a dispu kékes anêyes Leyon Thomas (Oufalijhe) et Monique Leclerq (Bastogne) ki prononcèt ossu avou « â », çou ki raprotche li comprindaedje des accints.

Eciclopedeye :

Li gripe espagnole (1918-1919)

E prétins 1918, ene mâle gripe s' a ferou abeymint dins l' monde etir. I n' ârè-st on cénkinme (1/5) del peuplâcion del Daegne ki serè-st acsûte.

Ele kimince come on matchurea ordinaire. Mins ele si spåd foirt rade. Bén sovint, les malâdes morèt so kékes djoûs. Les docteurs è dmorèt tot cacames.

Les djins acsûts fihèt-st ene peumoneye, k' on n' sait sognî (gn a co pont d' antibiotikes). I divnèt tot bleus, et mori dvins les deus djoûs.

C' est sovint des djonnes coirs bén poirtants k' endè vont les prumîs.

Al fén do moes d' awousse, gn a ene pitite ahote, mins ça ratake timpesse e moes d' octôbe. (Li 11 di nôvimbe, les lûteus del prumire guere daegnrece sinèt l' ârmistice.)

Mins al fén des féns, li gripe espagnole frè dipus d' moirts ki l' guere 1914-1918. Sorlon çou k' on a polou sepi, gn âreut-st avou inte 25 et 100 miyons d' moirts.

Ele durrè diski fén 1919. Pu disparexhe d' on plin côp, ossu vite k' elle aveut vnou.

d' on ratournaedje da Léon Bukens, La Wallonne l° 4-2018, p. 4

Li gripe lomêye « porcine » di 2009

Ele kimince e Mecsike, et gn a sacwants djins, des poirtchîs et des ovrîs d' poitchreyes, k' è morèt.

L' OMS fwait on grand rabôriom come cwè ça va fé ene pandemeye a môde del gripe espagnole. Tos les pays atchtèt des monceas d' vaccins, et câzu oblidi jî les djins a s' eplocter (si vacciner). Après, on discovere ki l' virûsse ni vneut nén direk des coshets. Mins k' tos les consyîs di l' OMS ovrént ossu dins les sociétés pharmaceutikes ki produjhèt les vaccins !!!

Belès-letes : sicrijheu e walon

Eugène Gillain

I skepia e 1882.

I scrijha e walon, avou l' accint do Sât-Sint-Lorint, dins ene gazete e francès di Fosse-li-Veye, dizo l' no d' pene « Li Mexhneu ».

I va amonter li rvuwe « Les Cayés Walons » e 1938.

I mora e 1955.

C' esteut l' pa da Joseph Gillain, on fel dessineu di bindes d' imådjes (ki sinéve Jigé).

Il aveut des atnances après Djedene. Il a scrît so les Cwate Mizeres.

Les gaméns

Les gaméns, c' est des gaméns. Sapinse a Paul Moureau, c' est come les linwes da Ezope : i gn a rén d' pire ni d' meyeu. Li ci ki n' a nén fwait l' tchet, ki n' a nén stî al maråde, et n' a nén tûtlé do vén d' messe al sacristeye n' a djamây sitî on vrai gamén.

Gn a-t i co des marådeus ? Asteure, tolmonde a des gurzales, des ceréjhes, des des biyokes, des poeres, des pemes... k' on n' è sait cwè fé. Mins, di nosse tins, les gaméns dvént tirer leu plan s' i vlént magnî des fruts al sâjhon.

Et ça finixheut sovint pa on cénk al coulote ou ene dispoûslêye.

Mi ancyin vijhén Djule n' esteut nén l' dierin. I m' end a raconté ene l' ôte feye.

- Vos sovnoz bén ki nos avéns on gros grintchî câzu etur nos deus djårdéns ?

- Si dj' m' è sovén ! a dj' respondou e gletant.

Gn aveut dedja sacwants djoûs ki dji rwaitive les grintches. Elle estént si apetixhantes. Mins moman n' esteut nén tinre so ç' tchapite la. Et, dji n' sai pocwè, dj' aveu foirt peu d' vosse popa k' esteut portant bon come li pwin.

On djudi après-nonne, ç' a stî pus foirt ki mi. Et vos savoz bén, hin ! Li diâle vos shofele a l' oraye : « Waite on pô come ele sont bén meures ! On les codrè rade, et dmwin, i srè kécfeye trop târd. Bref a dire ! Dji broke e m' aplatixhant pa ene pitite trawêye, dji m' coverene so m' vinte, disk' å pî do grintchî et vo m' la dins les coxhes. Et dji comince a-z è gawÿt ; dj' els avaléve pa pougneyes. Ké ceréjhes !

Mins tot d' on côp, sins portant awè rén etindou, i m' shonne ki dji n' so pus tot seu. Vosse popa esteut å pî d' l' âbe...

Tchanson

Tchanson d' l' Ambleve

I. Pitit efant, ôss Bén l' Ambleve / Ki tchante avå les prés ladrî / Li minme tchanson k' dedja tchantéve / Cwand ki t' esteus co twè tot ptit (2 côps)

II. Schoûte Bén, schoûte Bén çou k' ele raconte / Et scrî lu divins ti ptit cour. / Nel roveye nén, ci sereut honte / Si tel rovyives seulmint on djoû (2 côps)

III. Cwand k' on bastixha li prumî / Di nos manaedjes so ci waerixhea (wèr'hê) / Avå les prés et les brouyires / Ele tchantéve dedja ses coplets (2 côps)

IV. Inme ti famille, soeye bon por leye / Elle est l' meyeu di tos les béns ; / Li sourdant d' djoye, li sourdant d' veye / Ureus l' ci ki l' ricnoxhe clairmint (2 côps)

V. Pitit efant, inme ti viyaedje / Inme Bén t' pitit payis walon. / Inme Bén l' priyire ; inme Bén l' ovraedje ; / Et s' fwai todi oneur a Pont (2 côps)

Laure Gastès-Gesel

Ambleve a Ambleve

diviè l' Troes-Pont

*Tecse : Laure Gastès-Gesel ;
muzike : viye tchanson
almande ;
tchantaedje : Jules
Bastin.*

Dilé Rmoûtchamp